

УДК 94(477) «1734-1775»

О. Д. Сухомлин

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

**ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ
ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕДУТІВ XVIII ст.
У МЕЖИРІЧЧІ ОРЕЛІ ТА САМАРИ**

Розглянуто питання локалізації та окремі аспекти історії російських редутів у регіоні межиріччя Орелі та Самари доби Нової Січі.

Ключові слова: редут, Сокольський редут, Біркутський редут, Кодацький редут, Самарська паланка.

Рассмотрены вопросы локализации и некоторые аспекты истории российских редутов в регионе междуречья Орели и Самары в период Новой Сечи.

Ключевые слова: редут, Сокольский редут, Биркутский редут, Кодацкий редут, Самарская паланка.

There are problem of localization of Russian redoubts of Oril-Samara region and some aspects of its history talked about in this article.

Key words: redoubt, Sokil redoubt, Birkut redoubt, Kodak redoubt, Samars'ka palanka.

Запорозьке козацтво доби Нової Січі сьогодні є предметом пильної уваги дослідників, проте багато питань його історії залишаються маловивченими або зовсім недослідженими. Відкритими залишаються, зокрема, проблеми внутрішньопаланкового життя. У цьому сенсі великий інтерес для дослідження становить регіон межиріччя Орелі та Самари. За доби Нової Січі це територія щільної колонізації та контактна зона трьох суб'єктів (російське військо, лівобережне та запорозьке козацтво), тут утворилися три нові паланки: Протовчанська, Орельська, Личківська.

У цьому контексті важливою є проблема дослідження російської військової присутності в межиріччі Орелі та Самари. Якщо великі осередки, такі як Старосамарський ретраншемент, активно досліджуються, то про дрібніші – редути – не маємо жодної спеціальної розвідки, а інформація, що міститься в існуючій науковій

літературі, є вкрай фрагментарною й часто неточною. Великою мірою це зумовлене тим, що першоджерелами для більшості сучасних дослідників є самі лише праці попередників – дореволюційних учених [7; 8; 26; 27], мало використовуються дані картографічних джерел, зовсім відсутні відомості польових розвідок, усної історії та масивів документальних джерел, не враховується й природно-географічний чинник.

В історіографії редути зазвичай розглядаються як додаток до російських фортець. Різних питань історії редутив торкалися такі дослідники, як В. О. Пірко [30], О. А. Репан [35; 36; 38], Г. К. Швидько [49], В. С. Старостін [41], О. В. Харлан [37; 45; 46], С. Ф. Плещький [32], Ю. А. Мицик [29], дореволюційні – А. О. Скальковський [39], Ф. Ф. Ласковський [26; 27], О. К. Байов [7; 8]. Джерельною базою для розвідки стали справи 29, 40, 52, 100, 136, 150, 194, 279 оп. 1 ф. 229 (Архів Коша Нової Запорозької Січі), опубліковані документи цього ж фонду [1–4] та справа 6800 оп. 3 ф. 51 (Генеральна Військова Канцелярія) Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), а також документи, опубліковані Д. І. Яворницьким [52] та Т. Л. Кузик [25]. Крім того, залучено широкий спектр картографічних джерел [5; 12; 14; 15; 24; 31; 33; 43] та проекти редутив, опубліковані Ф. Ласковським [26] (рис. 1, 2).

Метою цієї статті є локалізація російських редутив у межиріччі Орелі та Самари й окреслення проблемного поля основних аспектів їх функціонування в контексті історії запорозького козацтва.

Наразі важко точно назвати кількість редутив у зазначеному регіоні, передусім через невизначену кількість редутив у Посамар'ї та вздовж шляху зі Старої Самари до Царичанки. Треба зазначити, що мова піде про редути, які розташовувалися берегом Дніпра, а саме Біркутський, Романівський, Сокільський, Терлимський, Протовчанський, Кодацький та Миколаївський. Ці укріплення були побудовані російською армією за розпорядженням фельдмаршала Мініха в 1736 р., до фортифікаційних робіт залучалися лівобережні козаки. Упродовж російсько-турецької війни редути перебували в розпорядженні Мініха, після війни – київського генерал-губернатора Леонтєєва [8. с. 185; 27, с. 38; 35 с. 93–94; 37, с. 65; 51, с. 101; 52, с. 1326].

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. в редути по Дніпру між Орликом та Самарою для охорони кордону відправлялися команди з козаків Лубенського, Миргородського та Полтавського полків на чолі з полковником Лесевицьким (1736–1737). «Редутна»

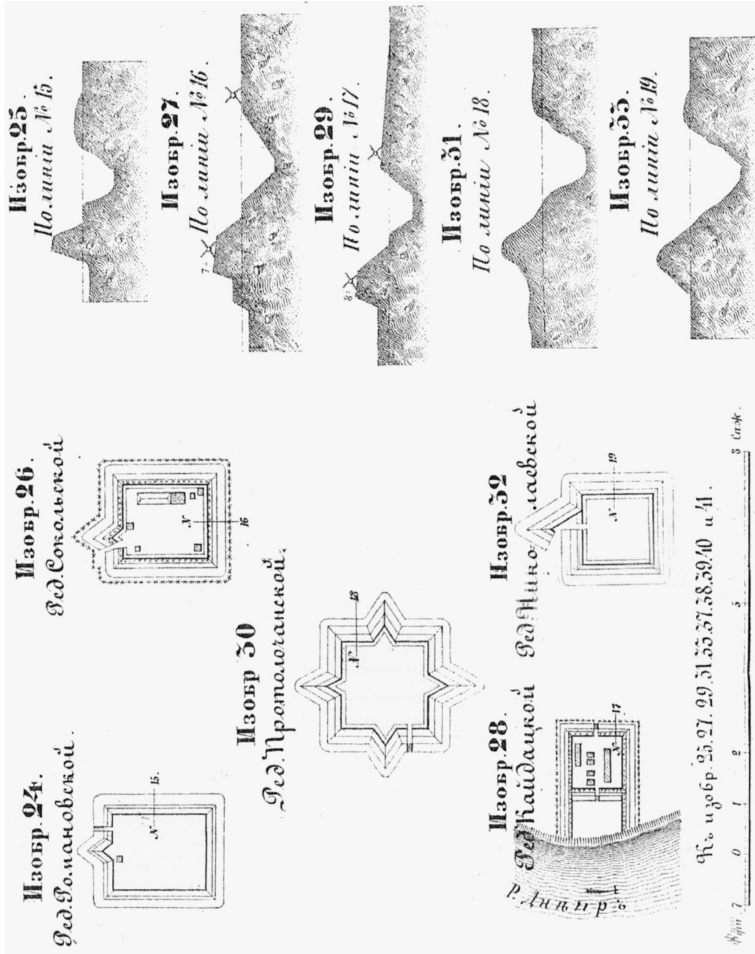

Рис. 1. Плани редутів (за Ф. Ласковським [26, арк. 4])

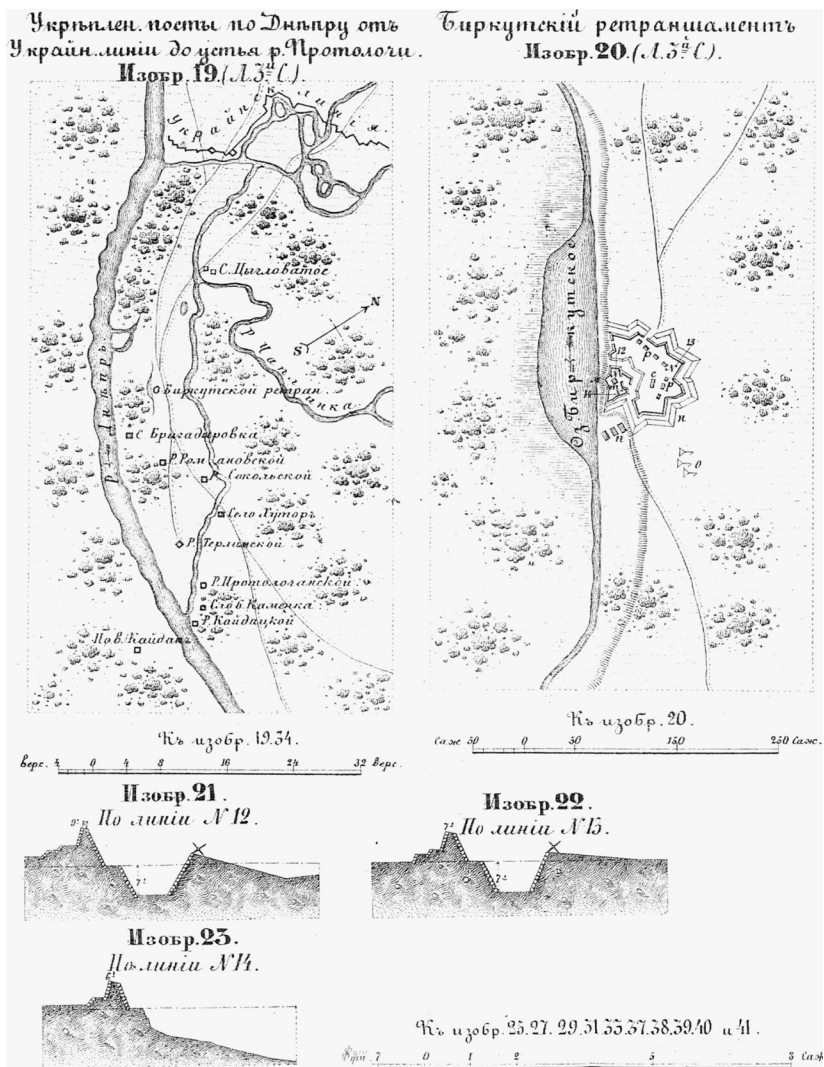

Рис. 2. Угорі праворуч – схема розташування редутив (за Ф. Ласковським);
ліворуч – план Біркутського ретраншементу;
внизу – профілі Біркутського ретраншементу та редуту [26, арк. 4]

команда налічувала 911 козаків, у той час як на Українську лінію було відправлено 1 000 козаків. Цілком можливо, що у воєнний час команди редутив, як і команди Усть-Самарського та Самарського ретраншементів, повністю комплектувалися лівобережними козаками [35, с. 113, 115]. За найменшої небезпеки татарського нападу команди намагалися посилювати додатковими відрядженнями козаків із північних полків. Так, восени 1738 р., у зв'язку з небезпекою переправи татар через Дніпро напроти Кодацького редуту, туди була вислана команда з козаків і посполитих Воронезької сотні [48, арк. 2-2 зв.].

За свідченнями Ласковського, редуги зазнали лише одного реформування: 1749 р., у зв'язку з пересуненням кордону після російсько-турецької війни, Військова колегія розпорядилася про скорочення форпостів. Мали скорочуватися гарнізони Кодацького та Соکیلського редутів, знімався гарнізон Біркутського, а Терлимський, Романівський та Протовчанський редуги мали утримуватися в доброму стані. Проте в документах Архіву Коша 1750–70-х рр. серед переліку нижньодніпровських постів значаться лише Біркутський, Соکیلський та Кодацький редуги. Це нашттовує на думку, що існували інші розпорядження або мав місце природний катаклізм. Якщо взяти до уваги той факт, що Біркутський, Соکیلський та Кодацький редуги розташовувалися приблизно на однаковій відстані один від одного (рис. 3), то більш вірогідним є скорочення

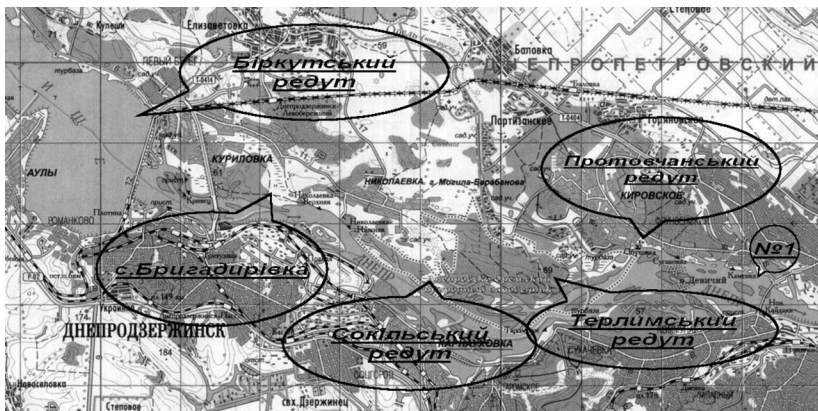

Рис. 3. Схема розташування редутів за сучасною топографічною картою.
Позначка № 1 – Кодацький редут

укріплених пунктів. Але, незважаючи на це, вони потрапляли на тогочасні карти. Отже, редути в межиріччі Орелі та Самари були скорочені, але не втратили повністю свого стратегічного значення [16, арк. 152; 27, с. 39; 30, с. 48; 42].

Питання локалізації Миколаївського редуту – фактично єдине, що має певну історіографічну традицію. Г. К. Швидько, аналізуючи картографічні джерела з фондів Російського державного військово-історичного архіву, віднесла Миколаївський редут до земельного укріплення на околиці с. Шевченко [49, с. 96]. Але за результатами археологічних досліджень науковців ДНУ ім. Олеся Гончара на чолі з проф. І. Ф. Ковальновою тепер достеменно відомо, що це укріплення є Богородицькою фортецею – Старосамарським ретраншементом. Втім суперечності тут немає – за думкою В. С. Старостіна, Миколаївський, Самарський, або редут Св. Миколая, дійсно був побудований у 1736 р. в північно-східній частині зруйнованої за умовами Прутського миру Новобогородицької фортеці як тимчасове укріплення на час будівництва ретраншементу. Редут увійшов до відбудованої фортеці як один із бастіонів, що добре видно за планом Старої Самарі 1747 р. [2, с. 26; 9]. На користь цієї версії свідчить і той факт, що після побудови Старосамарського ретраншементу Самарський редут у документах не згадується. За іншою версією, Миколаївський та Самарський редути є різними укріпленнями: Самарський локалізується у Новобогородицькій фортеці, а Миколаївський – на правому березі р. Самари між с. Шевченко та залізничним мостом. Наявність там поселення XVIII ст. підтверджується знахідками підйомного матеріалу (фрагменти кераміки). Цієї точки зору дотримується, зокрема, О. В. Харлан.

Біркутський редут розташовувався на північно-східному березі озера Біркут, що нині затоплене водами Дніпродзержинського водосховища. Редут чітко локалізується за проектним планом та картографічними матеріалами саме завдяки озеру. Укріплення було побудоване з піску, що утримувався дерев'яним зрубом [12; 24; 26, арк. 4].

Терлимський редут за даними картографічних джерел XVIII ст. можна локалізувати в урочищі Беречине на території Дніпровсько-Орільського природного заповідника [24; 33]. Точна локалізація ускладнена тим, що цей редут, вірогідно, було занесено піском, оскільки в урочищі помітна аномально висока піщана дюна. Піщані бурі не були рідкістю до закріплення пісків лісонасадженнями у XX ст. Протовчанський редут, за даними карт XVIII ст., слід при-

в'язувати до с. Сугаківки поблизу Дніпропетровська. Зараз імовірно місце його локалізації вкрите сучасною дачною забудовою [24; 33; 42].

Кодацький редут знаходився напроти Нового Кодака, місце його розташування чітко локалізується на підвищенні на самому березі Дніпра напроти озера Радута. Сьогодні ця місцевість затоплена Дніпровським водосховищем, а озеро засипане при будівництві Кайдацького мосту [24; 31; 43]. Редут розташовувався недалеко від Новокодацького перевозу, мав контролювали пропуск через перевіз іноземців та росіян [52, с. 1326]. Інша його назва – Кам'янський редут, за назвою найближчого поселення – Кам'янки (Лівобережної, або, за М. Коржем, Старожитньої) [16, арк. 153]. Не слід плутати цей редут із Лоцмансько-Кам'янським ретраншементом, який у 1760–70-х рр. інколи так само називався Кам'янським редутом [19, арк. 237].

Романівський редут, за сучасною топографією, знаходився поблизу с. Курилівки, південніше кутка Чорний хутір. У 1742 р. він був діючим форпостом, що розташовувався за 2 версти від с. Бригадирівки, а в 1751 р. вже згадується як урочище [25, с. 416; 52, с. 1708]. Питання щодо локалізації на місцевості Романівського редуту залишається відкритим.

Сокільський – єдиний редут, який на сьогодні вдається чітко локалізувати на місцевості. Згідно з картами XVIII ст. [14; 24; 33] він локалізується в характерній узлучині (меандрі) р. Сокілки, яку добре видно і на супутниковій карті (Google maps). Нині це територія Дніпровсько-Орільського природного заповідника. На супутниковій карті чітко видно й залишки рову у вигляді прямокутного периметру, розміри якого збігаються з проектними розмірами рову Сокільського редуту. У результаті польових розвідок на території заповідника¹ було виявлено штучну земляну греблю через Сокілку завширшки близько 4,5 м та дорогу через неї, що веде до периметру. Візуальне обстеження не дозволяє виявити периметр через його незначну глибину, його можна побачити тільки згори.

Слід зазначити, що перша і друга надзаплавні тераси Дніпра в межиріччі Орелі та Самари складені з пісків, інколи вкритих незнач-

¹ Науково-дослідні роботи на території Дніпровсько-Орільського природного заповідника проводилися на підставі Договору про науково-технічне співробітництво між Дніпропетровським національним університетом ім. Олеся Гончара та згаданим (№ 1394 від 5 вересня 2012 р.). Усі роботи відповідають Програмі проведення робіт на 2012–2013 рр. від 11 вересня 2012 р.

ним шаром чорнозему. Ураховуючи те, що середня проектна висота валу – 2,1 м, а глибина рову – 2–2,5 м, та незважаючи на задерновування, профіль укріплення редуту був нетривким через високий вміст піску. Достеменно невідомо, в якому стані утримувався профіль. Цікава інформація щодо стану укріплень російських фортець через 15 років після їх побудови міститься в ордері командира Українського ландміліцького корпусу генерал-майора Олександра Лукаша Кошеві від 10 грудня 1751 р. Лукін вимагає від кошового отамана Якова Ігнатовича заборонити козакам їздити напругу через укріплення Новосіченського ретраншементу, скрізь який вони вже проклали «большие дороги», та розбирати рогатки (дерев'яне загородження на валу), через що ретраншемент приходив «в большую худобу». Якщо в такому жахливому становищі знаходився профіль настільки важливого укріплення, то годі й казати про стан рову та валу звичайного редуту, профіль якого був значно менший від профілю ретраншементу. М. Корж, згадуючи Кодацький редут, описує його як заїзджий двір, і не згадує про рів та вал, можливо, через те, що в ті часи профіль редуту дуже оплив і вже не походив на укріплення [1, с. 375–376; 26, арк. 4; 28, с. 4; 44]. З огляду на це недивно, що залишки рову Соکیلського редуту непомітні при безпосередньому візуальному обстеженні. Отже, через фактично повну втрату профілю укріплень локалізація редутів на місцевості потребує залучення якомога ширшого кола документальних свідчень, які б містили інформацію про точні відстані, розташування редутів відносно урочищ тощо.

Важливим є те, що редуту стали фактором виникнення слобід на теренах Запорозьких Вольностей, тож слободу можна локалізувати за редутом і навпаки. Так, наприклад, поселення поблизу Соکیلського редуту бере початок ще в 1739 р., коли там оселився з родиною мешканець Китайгорода Андрій Гордиченко. Очевидно, це була стихійна народна колонізація, пов'язана з воєнним часом. Проте землю між річками Сокілкою та Сомівкою в 1741 р. купив разом з урочищем Тритузним комендант Переволочанської фортеці бригадир Данило Апачінін. Цікаво, що на момент здійснення купчої там вже було орне поле. Землю продала жителька Переволочної Варвара Федориха, стверджуючи, що ці угіддя дісталися їй у спадок від дядька. Апачінін почав осаджувати слободу понад Сомівкою «під гарматним прикриттям» Соکیلського редуту, яка в 1742 р. налічувала 2 родини. Слободу при Тритузному він переніс під Романівський редут, цього ж року в ній налічувалося вже 15 козаків з

родинами, вихідців із Гетьманщини. Восени 1742 р. постало питання про виселення осаджених Апачініним слобод, але старшина з Гетьманщини, що входила до складу комісії, визнала землі під Романівським редутом належними до Полтавського полку, а за клопотанням Апачініна перед Сенатом слободи залишили. У 1751 р. слобода Данилівка (Бригадирівка) була приведена до підданства Війська Запорозького, спочатку приписана до Кодацької, а потім до Самарської паланки [25, с. 415; 52, с. 1708, 1711, 1713–1714].

Треба зазначити, що вищезгадана дорога від Сокільського редуту через греблю веде до північного берега озера Сомівка, де, за картами XIX ст., фіксується однойменне поселення. Це дозволяє припустити, що згадана дорога є частиною Сокільського шляху [12; 20, арк. 73]. Крім того, якщо зіставити ці факти з іншими документами Архіву Коша [2, с. 61; 21], то можна зробити висновок про існування двох слобід неподалік Сокільського редуту – Сомівки та Сокільної.

При Біркуті поселення виникло ще до російсько-турецької війни 1735–1739 рр., пізніше в документах Архіву Коша воно фігурувало під назвою Ревунівка. Слобода Ревунівка, або Ревуківка, чітко локалізується і за картами XVIII–XIX ст. на схід від редуту [12]. Поряд із селом існували козацькі зимівники. Слобода так само була переведена у підданство Війська Запорозького та приписана до Самарської паланки. Слобода Сокільський Редут, або Сокільна, що розташовувалася неподалік редуту, також була приписана до Самарської паланки, у 1750–60-х рр. вона нараховувала 32, а в 1770-х – 47 дворів посполитих [1, с. 53; 2, с. 291, 288; 3, с. 823; 18, арк. 3, 22; 23, арк. 150].

Крім локалізації редутів, актуальним є питання взаємодії їх російської залоги з місцевим населенням та зі старшиною Війська Запорозького. Залого редутів, як і інших нижньодніпровських постів, формувалася з так званої трьохсотної команди полків ландміліції. За документами Архіву Коша, у переважній більшості випадків залого редута очолював поручик або капрал; відомий випадок, коли Кодацький редут очолювався капітаном (табл. 1). Залого редутів підпорядковувалися коменданту Старосамарського ретраншементу. Вірогідно, що й команда козаків Гетьманщини, що стояла у так званому Біркутському таборі, так само підпорядковувалася комендантові, зазвичай її очолював сотник (табл. 2). Крім російської, по окремих редутах стояли ще залого, що формувалися з цієї команди. Документи Архіву Коша фіксують конфлікти між залогою

Таблиця 1

Командири російської залоги в редутах

Ім'я, прізвище	Звання	Дата згадки
Сокільський редут		
Іван Яковлев	Капрал	1763, 22 квітня [21, арк. 2-3, 13]
Яків Безготков	Капрал	1766, 21 червня [19, арк. 99]
Митрофан Ушаков	Прапорщик	1767, 11 липня; 1768, 4 липня [19, арк. 117, 128]
Біркутський редут		
Єлвашов	Поручик	1766, червень [19, арк. 101]
Митрофан Ушаков	Прапорщик	1767, 11 липня; 1768, 4 липня [19, арк. 117, 128]
Кодацький редут		
Семен Серков	Поручик	1756, 30 вересня [17, арк. 26; 36; с. 95]
Микола Кулебякін	Поручик	1758 [38, с. 238]
Олексій Братцов	Капітан	1759, 6 лютого [16, арк. 7]
Василь Машурін	Підпоручик	1766, 22 червня [19, арк. 100]
Йосип Литвинов	Прапорщик	1767, 7 липня [19, арк. 116]
Він же	Підпоручик	1768, 15 червня [19, арк. 124]

Таблиця 2

Командири козацької залоги у Біркутському таборі

Ім'я, прізвище	Звання	Дата згадки
Яків Гаврилов	Сотник Миргородського полку	1761, 18 березня [16, арк. 94]
Василь Жученко	«-»	1767, 7 липня [16, арк. 266]
Олександр Потапенко	«-»	1768, 4 червня [19, арк. 124]
Йосип Павелко	«-»	1772, 5 серпня [19, арк. 205]

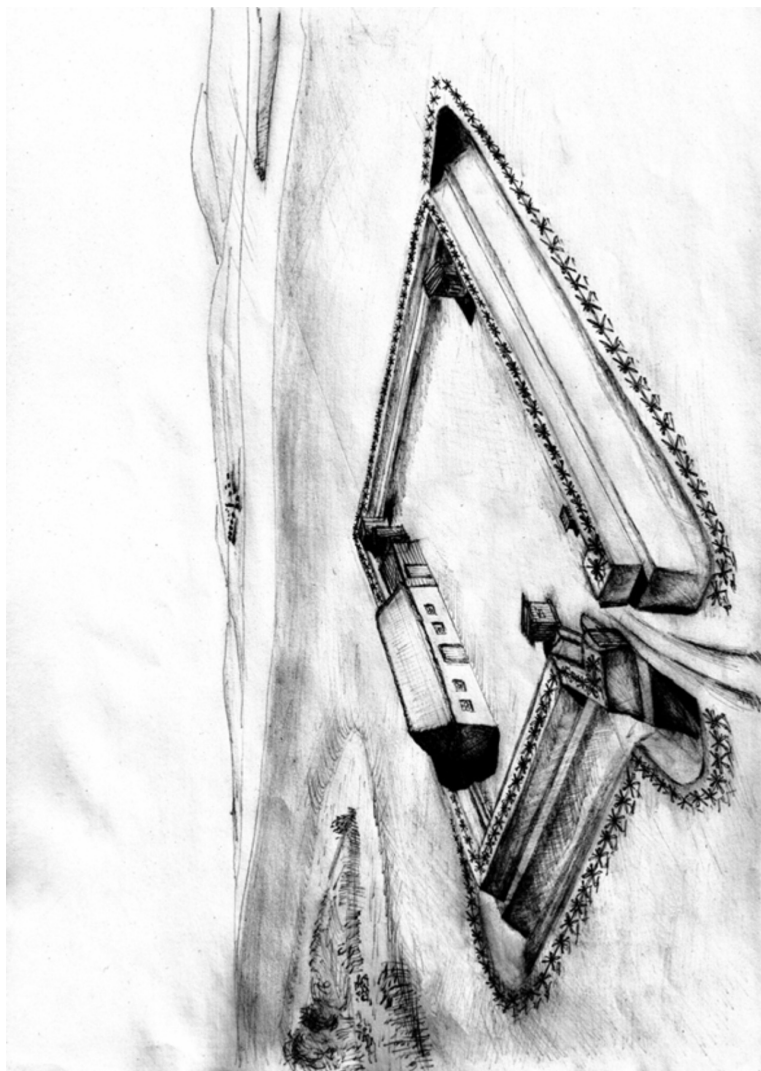

Рис. 4. Сокільський редут. Варіант реконструкції. Малюнок автора

та місцевим населенням [16, арк. 266; 21, арк. 6-6 зв., 10-10 зв.; 36, с. 95; 38, с. 238].

Із пересуненням кордону на південь під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. редуги втратили стратегічне значення, залоги були скорочені. Після ліквідації Січі по редугах розміщувалася невелика козацька сторожа [29].

Підсумовуючи, зазначимо, що проблема дослідження редугів у межиріччі Орелі та Самари є актуальним завданням на сучасному етапі досліджень історії запорозького козацтва, потребує ґрунтовної евристичної роботи, насамперед з корпусами документів Генеральної Військової Канцелярії та Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Необхідним для локалізації редугів є проведення польових досліджень та залучення даних усної історії.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – К., 1998.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 3. – К., 2003.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 4. – К., 2006.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 5. – К., 2008.
5. Атлас реки Днепра, сочиненной с окуратной описи 1784 г. по имянному Ея Императорскаго Величества указу от вершины ея вниз по течению до впадения в лиман с присоединением онаго и до Чернаго моря / Описи Коковцева Савы. - 1:[8 400] ; [100 саж. в дюйме]. - [1784].
6. **Багров Л.** История русской картографии / Л. Багров. – М., 2005.
7. **Байов А. К.** Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Кампанія 1739 года / А. К. Байов. – СПб., 1909.
8. **Байов А. К.** Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года войны / А. К. Байов. – СПб., 1909.
9. **Байов А. К.** Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года войны. Примѣчания / А. К. Байов. – СПб., 1909.
10. **Верменич Я. В.** Локальна історія як науковий напрям: традиції та інновації / Я. В. Верменич. – К., 2012.
11. **Вирський Д. С.** «Україне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го / Д. С. Вирський – К., 2011.

12. Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kartowik.ru/gubern/ekaterinoslavl.html>.
13. **Галкович Б. Г.** К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях / Б. Г. Галкович // История СССР. – 1974. – № 3. – С. 132–141.
14. Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочиненная в 1779 году Иваномъ Исленьевымъ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kazak.info/>.
15. Генеральная ланкарта от Киева по реке Дніпру до Ачакова і по степи до Азова с показанемъ турецкой области і польскаго владенія с Російскою імперією границъ, сочинена іs расных картъ въ 1754 мь году [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://parasota.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754_fragment2.jpg.
16. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (мікрофільми), оп. 1, спр. 29.
17. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 40.
18. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 52.
19. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 100.
20. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 136.
21. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 150.
22. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 194.
23. ДАДО. – Ф. 229 (мікрофільми), оп. 1, спр. 279.
24. Достовѣрная ландкарта мѣжь рѣкъ Днепра и Донца на разстояніяхъ от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябрѣ и октябрѣ месяцахъ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://parasota.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg.
25. **Кузик Т. Л.** Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового / Т. Л. Кузик // Укр. археогр. щорічник. – 2007. – № 12. – С. 403–420.
26. **Ласковскій О.** Карты, планы и чертежи к 3-й части Матеріалов для истории инженерного искусства въ Россіи / О. Ласковскій. – СПб., 1866.
27. **Ласковскій О.** Матеріалы для истории инженерного искусства въ Россіи / О. Ласковскій. – Ч. III. – СПб., 1865.
28. **Лепікаш Л. А.** Геоморфологія і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя / Л. А. Лепікаш. – К., 1934.
29. **Мицик Ю. А.** Після падіння Січі... [Электронный ресурс] / Ю. А. Мицик. – Режим доступа: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/188.pdf>.
30. **Пірко В. О.** Оборонні споруди в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця / В. О. Пірко. – Донецьк, 2007.

31. План города Днепропетровска и его ближайших окрестностей. 1929–1932. Масштаб 1:10000.
32. **Плецький С. Ф.** Організація охорони кордонів Нової Січі / С. Ф. Плецький. – Запоріжжя, 2011.
33. Пограничная Карта Российской и Турецкой Империи и Польши. Сочиненная по новѣйшимъ извѣстіямъ при Академии Наукъ Адъютантомъ Я. Ф. Шмитомъ 1769 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nlr.ru/exib/Lomonosov/5.html>.
34. **Постников А. В.** Развитие картографии и вопросы использования старых карт / А. В. Постников. – М., 1985.
35. **Репан О. А.** Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. – К., 2009.
36. **Репан О. А.** Одинківка-Одимківка у взаєминах населення та гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. А. Репан // Січесл. альм. – Д., 2011. – Вип. 6. – С. 94–98.
37. **Репан О. А.** Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. А. Репан, В. С. Старостін, О. В. Харлан. – К., 2008.
38. **Репан О. А.** Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. А. Репан // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, статті. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 233–239.
39. **Скальковський А. О.** Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994.
40. **Сосса Р. І.** Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. / Р. І. Сосса. – К., 2000.
41. **Старостін В. С.** Столиця степового краю. Дніпропетровськ : нариси з історії міста / В. С. Старостін. – Д, 2004.
42. **Сухомлин О. Д.** Джерела до історичної географії Протовчанської паланки / О. Д. Сухомлин // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Т. 24. (у друці).
43. Топографическая карта г. Днепропетровска. Масштаб 1:25 000.
44. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтиевича Коржа. – Д., 1991.
45. **Харлан О. В.** Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська / О. В. Харлан // Військово-історичний альманах (далі – ВІА). – 2009. – № 1. – С. 98–114.
46. **Харлан О. В.** Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська / О. В. Харлан // ВІА. – 2009. – № 2. – С. 51–59.
47. **Ченцова Н. В.** Дискусійні проблеми виникнення і розвитку козацьких поселень у межах Запорозьких Вольностей / Н. В. Ченцова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 31–38.

48. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 6800.
49. **Швидько Г. К.** Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України / Г. К. Швидько // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – С. 92–97.
50. **Швидько Г. К.** Фортеці як один із факторів виникнення сільських і міських поселень на запорозьких теренах / Г. К. Швидько // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 22–31.
51. **Шиян Р. І.** «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми – 1750-ми роками / Р. І. Шиян // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2012. – Вип. 32. – С. 96–105.
52. **Эварницкий Д. И.** Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Владимир, 1903. – Т. II.

Надійшла до редколегії 23.11.2012 р.

УДК 94 (477.7) «1857/1864»

К. С. Грищенко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеса Гончара*

**ГУБЕРНСЬКЕ МІСТО Х І ПОВІТОВЕ МІСТО N
У 1857 ТА 1864 рр.,
АБО ЧОМУ РАДІТИ ДВОРЯНИНУ
В ХЕРСОНІ ТА НОВОМОСКОВСЬКУ
(матеріали до історії міст Півдня України)**

Розглянуто дві замітки катеринославського дворянина М. Б. Герсеванова стосовно міст Херсона та Новомосковська. Повідомлення подані як джерела до історії міст Півдня України, що передають також емоційне ставлення освіченої людини середини ХІХ ст. до людських стосунків та загальних процесів модернізації.

Ключові слова: М. Б. Герсеванов, Херсон, Новомосковськ, «Одесский вестник», Д. Говард, туризм, пароплавство, острог.

Рассмотрены две заметки екатеринославского дворянина Н. Б. Герсеванова, касающиеся городов Херсона и Новомосковска. Сообщения